

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

З навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки»
обов'язкових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №2. Психологічні особливості гармонійної та нормативної поведінки

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Начальник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, підполковник Колесніченко О.С.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції:

1. Визначення понять «норма», види норм.
2. Значення соціальних норм для людини та суспільства.
3. Функції соціальних норм. Класифікація соціальних норм.
4. Поняття: «соціальна норма», «соціальне відхилення», «девіантна поведінка».
5. Види соціальних норм та механізми їх врегулювання.
6. Соціальні відхилення та їх види.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті:

Основна:

1. Аутоагресивна поведінка підлітків: монографія. О. В. Погорілко, А.М.Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І.Ісаков. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с. URL: <https://psychiatry.umsa.edu.ua/storage/resources/files/LUk8Z7IUdwbsTTphPXGve0wbEaF7pfbjHDrunoHu.pdf>
2. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12327/Volnova_profila ctika%20deviant.1%20chast.Teoriya.PDF;jsessionid=22E58E54B11F84815A27845B1A8AFC74?sequence=1
3. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
4. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
5. Кузьменко В.В., Діса О.В., Шинкаренко І.О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро: Видавець Біла К.О. 2019. 68 с.
6. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. К.: Либідь, 2011. 520 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
2. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
3. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
4. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>
5. Пошукова система WorldWideScience.org <https://worldwidescience.org/>

Текст лекції.

1. Визначення понять «норма», види норм.

Норма — це правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою (народом у ході референдуму), елементарна частина права, яка відноситься до нього як частина до цілого. Нормі права, як частині системи, в тій чи іншій мірі властиві ознаки, які має право, тому їй можна дати визначення схоже за своїм значенням із визначенням права.

Норма — це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване правило поведінки, яке впливає на суспільні відносини з метою їх впорядкування. Будь-яке державно організоване суспільство не може обійтися без норм права. Поняття норми права належить до числа найважливіших категорій теорії права. Будь-яке правове явище розкривається і виявляє себе лише у взаємозв'язку з нормами права. Саме через норми права держава здійснює вплив на суспільство, на їх основі визначаються повноваження державних структур, завдяки нормам конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права.

Норма права є первинною клітинкою права та вихідним структурним елементом системи права. Правова норма є відносно самостійним явищем, що має специфічні особливості, які поглиблюють наші уявлення про право, його зміст і сутність, механізм правового впливу, юридичну відповідальність. Норма права як особливий засіб регулятивного впливу на суспільство характеризується певними ознаками, які надають цій категорії самостійного значення та відрізняють від інших засобів соціального впливу.

1. Правова норма пов'язана з державою. Вона являє собою владний припис, що встановлюється чи санкціонується державою та відображає її волю. Встановлення норми здійснюється шляхом безпосередньої державної чи делегованої правотворчості, а санкціонування являє собою державне затвердження вже існуючих у суспільстві приписів та надання їм певного ступеню обов'язковості. Лише держава наділена можливістю встановлювати, змінювати та скасовувати норми права. З іншого боку, норми права визначають межі впливу держави на суспільство, а також встановлюють коло повноважень державних структур. У демократичному суспільстві правова норма приймається державою від імені суспільства (народу), однак і в цьому випадку вона являє собою владний припис щодо поведінки чи діяльності суб'єктів суспільних відносин.

2. Норма права має владний характер. Вона визначає важливі державі та суспільству відносини і регулює їх. Владність норми виявляється і у тому, що вона регулює такі відносини, без яких держава і суспільство не можуть бути перетворені у соціальну систему. Норма права завжди відображає волю певної соціальної групи чи всього населення держави, закріплює її та охороняє.

3. Це правило поведінки, що визначає модель можливої та необхідної поведінки суб'єктів, яка відповідає інтересам суспільства та держави. Завдяки нормі суб'єкти можуть визначити правомірність чи протиправність своєї поведінки. Зміст норми складають права як можливість вчиняти правомірні дії для реалізації власних інтересів; обов'язки як необхідність виконання

необхідної поведінки та заборони як необхідність утриматися від вчинення дій певного роду.

4. Це загальнообов'язкове правило поведінки, що має загальний характер, поширюючись на невизначену кількість випадків та невстановлене число суб'єктів. Правова норма є рівним масштабом поведінки кожного суб'єкта, який перебуває у сфері правового регулювання. У юридичній практиці не існує виключень, що надають можливість невиконання норми чи ухилення від відповідальності у випадку її порушення. Саме ця ознака норми потребує дотримання наступних вимог: правова норма повинна моделювати поведінку чітко і повно, має реалізовуватися у практичному житті і бути найдоцільнішим засобом реалізації суб'єктивних інтересів; вона повинна чітко визначати характер поведінки суб'єктів та передбачати у повному обсязі умови, настання яких зумовлює дію норми.

5. Формальна визначеність норми виявляється у її зовнішньому прояві шляхом закріплення у тексті певного правового документа. Формальна визначеність норми повною мірою забезпечує її юридичний характер. Завдяки письмовому характеру норми, вона стає зрозумілою адресатам та володіє певним ступенем обов'язковості, що і визначає її юридичну силу. При цьому основною формою закріплення норм у межах романогерманської правової системи є стаття чи частина статті нормативно-правового акта. Англоамериканська правова система характеризується формальним виразом норм у судовому прецеденті.

6. Це елемент системи норм, що характеризується ієрархічним підпорядкуванням, структурною будовою та спеціалізацією, яка виявляється в особливостях сфери суспільних відносин, що регулюються нормою.

7. Гарантованість державою означає можливість створення системи гарантій реалізації норми, забезпечення необхідних умов для добровільного виконання приписів суб'єктами, а також застосування державного примусу до суб'єктів, які порушують нормативні установлення. При цьому необхідно зазначити, що засоби примусового впливу повинні мати вичерпний характер та вміщуватися у правових приписах.

8. Логічність норми виявляється у встановленні нею логічно завершеної моделі поведінки суб'єктів та наявності логічного змісту і структури. Форму логічності норми права можливо визначити тезами: — якщо суб'єкт права діє в ситуації, що регулюється правом, він повинен вчиняти поведінку, яка вимагається; — якщо суб'єкт не вчиняє поведінку, що вимагається нормою права, він має нести відповідальність. Узагальнюючи згадані вище ознаки, можливо визначити норму права як загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене чи санкціоноване державою (народом) правило поведінки, що забезпечує регулятивний вплив держави на суспільство шляхом надання суб'єктам певних прав та покладення обов'язків, охороняється та гарантується державою можливістю примусового впливу.

Правовими вважаються норми, які:

1. Склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнонародським ідеалам.

2. Виходять безпосередньо від суспільства (народу), відображають волю спільності та є результатом референдуму.

3. Прийняті уповноваженими органами держави у межах правотворчого (законотворчого) процесу.

4. Вміщені у договорах, укладених між колективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права. Норми права — правова реальність навіть у тому випадку, коли вони практично жодного разу не використовувались (або вкрай рідко) для регулювання фактичних відносин. Визнання цього права було передумовою для визначення правового статусу союзної республіки і для державно-політичної практики.

Можна зробити висновок, що праву відомі норми, що застосовуються безпосередньо і опосередковано через інші норми. Норма права — це загальне правило, яке вбирає в себе все багатство соціального досвіду суспільства і держави, різноманітність особливого, індивідуального, окремого. Норма права є моделлю суспільних відносин, яка відображає інтереси суспільства в розвитку цих відносин. У сучасних умовах вдосконалення норм права відбувається за двома основними напрямками: покращення змісту норм, упорядкування їх структури і системи в цілому. Головними умовами, які дозволяють досягти удосконалення норм права, є: — точне відображення в правових документах закономірностей державно-правової надбудови; — відповідність норм права вимогам моралі і справедливості; — дотримання вимог системності тих чи інших закономірностей діючої системи права при прийнятті нових норм; — урахування в процесі нормотворення загальних принципів регулювання і управління суспільними процесами.

2. Значення соціальних норм для людини та суспільства.

Розвиток держави зумовлений, з одного боку, об'єктивним розвитком суспільних відносин у світі, з іншого — політичними, правовими, економічними, соціальними перетвореннями, що відбуваються в Україні. Важливим напрямом, який потребує розгляду з огляду на потреби сьогодення, є часовий вимір дії соціальних норм.

Сутність реальних суспільних відносин складає безперервний рух, зміни. Життя є мінливим, рухливим, постійно змінює форми. Ми говоримо: «Життя весь час змінюється», розуміючи під цим, що змінюються відносини між людьми, а також наші часові орієнтації. Те, що було дорогим нам вчора, може не представляти жодної цінності завтра. Однак, у будь-якому випадку в основу поведінки вміщується цінність, до якої прагне людина. М. Хайдеггер визначає час як «горизонт розуміння буття», тобто феномен, який робить можливим розімкнутість буття для людини. Соціальні норми існують протягом деякого періоду часу. Час виступає сукупністю наступних ознак: тривалість, послідовність, безперервність, переривчастість, стійкість,

мінливість, скінченність, нескінченність, розмірність, безповоротність тощо. Отже, цілісне, сутнісне відтворення тимчасових відносин здійснюється за рахунок взаємозв'язків цих ознак, що дозволяє зробити диференційованим, структурним розгляд часових характеристик конкретних об'єктів і відповідно оперування з ними (темпи, ритми процесів, їх послідовність, тривалість тощо).

Відповідно до усталеного визначення, час — це форма існування матерії, а також прояв руху як способу існування всього сутнісного, матерії на всіх її рівнях, у тому числі й на соціальному. Державно-правова реальність еволюціонує разом із процесом постійного руху, безперервного становлення оточуючого соціального середовища. Отже, вона як певна матеріальна система соціального рівня існування матерії не може існувати поза формою, як час.

Течія часу неоднорідна, її насиченість діями і подіями різна на різних історичних етапах розвитку суспільства та життя окремого індивіда. Час закладений в усі етапи, види людської діяльності, все підкорено ритму часу. Поряд із загальним поняттям часу говорять про існування соціального часу. Соціальний час — час існування, функціонування і розвитку суспільства як сукупності соціальних систем; час соціального буття людей.

Соціальний час характеризує реальність людської діяльності, це час людини, що діє, ставить перед собою цілі, вступає у різноманітні відносини з іншими людьми, їх об'єднаннями.

У науковій літературі серед підстав вирізнення соціального часу називають такі: наявність створеного суспільством штучного середовища, зміни в якому протікають у специфічній формі, що пов'язано з особливостями соціальної активності — вмотивованістю та цілеспрямованістю діяльності людей, а також їх нерівномірністю розвитку окремих складових соціальної системи; відносна невизначеність соціальних змін, яка потребує відповідного поняттєвого апарату.

Звичайно, соціальний час є насамперед суспільним продуктом. Зокрема, у первісному суспільстві переважає вільний час, він розподіляється більш-менш рівномірно серед усіх членів суспільства. Нерівність тут має суто антропологічні (головним чином природні) виміри. Вільний час розподіляється на користь дітей та осіб похилого віку. У буржуазному суспільстві, навпаки, необхідний час (час виробництва, обміну, розподілу і споживання) переважає над вільним. Розподіл вільного часу тут ведеться вже за соціально-економічними і політичними ознаками (багатство, влада, престиж).

Соціальні привілеї при капіталізмі набувають вигляду антропологічних, але не є ними по-суті. Зокрема, продовження терміну навчання доступніше для заможних верств населення. У цьому випадку соціальні привілеї існують у формі вікових переваг. Отже, час — це тріада минулого, сучасного та майбутнього. Людські відносини завжди пов'язані з реалізацією певних цінностей у майбутньому. Поведінка суб'єктів завжди

протікає у часі, він може бути у цьому сенсі одномоментним або триваючим. Поведінка може охоплювати одну або декілька фактичних дій суб'єктів та фактичних обставин, кожна з яких має власні часові межі, свій початок та кінець у часі.

Співвідношення минулого, сучасного і майбутнього, зазначає О. Матвієнко, завжди є цінним для соціального та правового пізнання, оскільки саме тут можна прослідкувати і оцінити причино-наслідкову зумовленість подій. Суспільство завжди встановлює норми суспільних відносин; в цю нормативність слід включати і порядок, і послідовність, і закономірність проведення тих чи інших актів, операцій, дій. Цей спосіб регулювання змінювався разом із розвитком суспільства, а з ним змінювався і порядок: звичаї, архаїчне право, табу, мораль, право протодержав, а також цивілізованих суспільств. Змінювалося і співвідношення, участь кожного з цих феноменів у регулюванні суспільних відносин. Право найбільше відображає характер суспільства, оскільки є зосередженням не тільки моральних та інших нормативних матеріалів, а й постійно відчуває складний і багатоплановий вплив економічних, філософських, політичних, соціологічних, релігійних, гендерних чинників суспільного розвитку. Життя стає все більш напруженим, насиченим та проблемним. Воно дає людині безліч можливостей, змушує її постійно приймати безліч рішень і тим самим підштовхує її не виконувати або навіть порушувати принципи та норми суспільних відносин, що склалися. Проте, соціальна норма, в тому числі й правова, за своєю сутністю статична, на відміну від суспільних відносин, сутністю яких є постійних рух, тобто час. Справжня реальність — це потік безперервних змін, в якому людина створює цінності, працює в сферах науки, мистецтва, філософії і політики, створюючи нові орієнтири суспільного розвитку.

Суспільні відносини поступово обростають застарілими нормами, які перешкоджають досягненню реальних інтересів та цілей діяльності. Такі застарілі цінності та соціальні норми захаращують та ускладнюють життя. Суспільні відносини відкидають все застаріле та створюють нові норми, які для певного періоду стають орієнтирами людського життя. Вважаємо, що соціальні норми, які регулюють суспільні відносини, на відміну від життя суспільства в цілому, повинні бути часовими.

Абсолютними можуть бути тільки логічні закони та природні закони. К. Поппер стверджував, що «... закон природи описує жорстоку незмінну регулярність... Закон природи є незмінним та не допускає виключень... Оскільки закони природи є незмінними, вони не можуть бути порушені або створені... Нормативний закон (або правовий акт) чи моральна заповідь, вводиться людиною. Він описує не факти, а орієнтири для нашої поведінки. Якщо цей закон має сенс або значення, то він може бути порушений, але якщо його неможливо порушити, то він є поверхневим та не має сенсу». Таким чином, дія законів природи не змінюється у часі. Вони діють завжди незалежно від того, відомі вони суб'єкту або ні, незалежно від волі та

свідомості людей. Правові норми вводяться в дію тільки за наявності волі. Проте, часові характеристики природних законів мають об'єктивний, незмінний характер. Вони не мають чітко визначеного часу дії (ні початку, ні кінця). Особливо це можна простежити на прикладі природних прав людини, наприклад, право на життя, яке об'єктивно існує незалежно від волі людини, яка отримує це життя. Тобто людина не в змозі змінити природний процес народження та смерті, вона лише здатна його порушити своїм неправомірним втручанням. В ході історичного процесу традиційні стереотипи та норми стають неадекватними реальним умовам і змінюються новими.

Сьогодні часові ціннісні орієнтації обумовлені напруженими ритмами, динамізмом подій, що швидко змінюються, ущільненням та скороченням часових інтервалів. Темп сучасного життя «тисне» на людину, і цей тиск відображається в суспільних відносинах і в соціальних нормах, що їх регулюють. Отже, проблема сучасного світу полягає в тому, що людство володіє великим науковим потенціалом. Людина, з одного боку, усвідомлює себе не схожою на інших, свою індивідуальність, незалежність, відсутність необхідності об'єднуватися з іншими для підтримки життя.

3. Поняття структури девіантної поведінки.

Поведінка, яка відхиляється, займає свою власну нішу в ряді психічних феноменів. Вона існує поряд з такими явищами, як психічні захворювання, патологічні стани, неврози, психосоматичні розлади та ін. Дані феномени розглядаються з погляду медичної норми на осі «здоров'я — дохворобливий стан — хвороба». Девіантна поведінка особистості виражає соціально-психологічний статус особистості на осі «соціалізація - дезадаптація - ізоляція».

Відомо, що в спеціальній літературі термін «девіантна поведінка» нерідко заміняється синонімом - девіації (від лат. *deviatio* — відхилення). Далі ми будемо використовувати обидва терміни - «девіантна поведінка», «девіації» - у якості взаємозамінних.

Визначення поняття припускає виділення істотних ознак явища. Доцільно виділити ті специфічні особливості девіантної поведінки особистості, які допоможуть нам відрізнити її від інших феноменів, а також при необхідності констатувати її наявність і динаміку в конкретної людини.

1. Девіантна поведінка - це поведінка, що не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам.

2. Девіантна поведінка й особистість, що її проявляє, викликають негативну оцінку з боку інших людей.

3. Особливістю девіантної поведінки, є те, що вона завдає реальної шкоди самої особистості або для оточуючих людей.

4. Девіантну поведінку переважно можна охарактеризувати як непохитно повторювану (багаторазово або тривало).

5. Для того щоб поведінку можна було кваліфікувати як девіантну, вона повинна співпадати із загальною спрямованістю особистості.

6. Особливістю девіантної поведінки, є те, що вона розглядається в межах медичної норми.

7. Особливістю девіантної поведінки, є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації.

8. Як останню ознаку девіантної поведінки, можна відзначити її виражену індивідуальну й віково-статтеву своєрідність.

Індивідуальні розходження людей торкають мотиви поведінки, форми прояву, динаміку, частоту й ступінь виразності. Наприклад, форма девіації й ступінь її виразності є найбільш очевидними характеристиками девіантної поведінки особистості. Вони можуть варіювати від цілком необразливих проявів до тотального порушення життєдіяльності особистості.

Інша важлива індивідуальна особливість стосується того, як людина переживає девіантну поведінку - як небажане відчужене для себе, що як тимчасово задовольняє або як звичайне й привабливе. Відношення особистості до девіантної поведінки (особистісна позиція) багато в чому визначає її долю.

Дане визначення носить скоріше дескриптивний (описовий) характер і насамперед орієнтований на практичну роботу з людьми, що мають девіантну поведінку. Це визначення може допомогти в реалізації таких професійних цілей, як діагностика девіантної поведінки, у конкретному випадку, планування професійного впливу, оцінка динаміки поведінки особистості й ефективності роботи з нею. Крім того, вона дозволяє диференціювати девіантну поведінку від інших поведінкових феноменів. Поведінкові проблеми надзвичайно широко поширені, границі девіантної поведінки, найчастіше досить важко визначити. Зміни в суспільстві приводять до зміни норм, а отже, і видів поведінкових девіацій. Але самі норми й відхилення від них є невід'ємною частиною будь-якої соціальної системи. Отже, на соціальному рівні девіантна поведінка, це тільки одна з можливих форм взаємин між суспільством і особистістю. «Викорінювання» девіантної поведінки, як соціального явища навряд чи можливо. Більш того, при спеціальному розгляді можна довести, що деякі девіації нормальні й корисні для суспільства, оскільки стимулюють прогресивні зміни в ньому.

На індивідуальному ж рівні девіантна поведінка виглядає більш проблематичною, тому що виявляється пов'язаною з такими негативними феноменами, як реальний збиток для життя самої особистості або оточуючих людей, конфлікт девіантної особистості із соціальним оточенням, її соціальна дезадаптація.

Отже, на особистісному рівні девіантна поведінка - це соціальна позиція особистості, що виступає у формі девіантного стилю й способу життя. Як відомо, більшість людей при бажанні цілком можуть змінити свою позицію стосовно суспільства.

2. Основні параметри аналізу структури девіантної поведінки.

Дюркгейм вважав, що девіації відіграють позитивну роль на

соціальному рівні - сприяють збереженню соціального порядку. Злочин - необхідна частина всіх товариств. Злочин чинить важливу послугу тим, що генерує соціальну злагоду в опозицію до нього. Всі члени суспільства об'єднуються, щоб висловити своє обурення злочином, тим самим, розвиваючи між собою більш тісні зв'язки. Завдяки груповому консенсусу посилюється соціальний порядок. Коли девіанти покарані, у громадян формується солідарна спільність, яка посилює їх вірування.

Девіація виконує дві функції: об'єднання групи і встановлення кордону між прийнятним і неприйнятним. Невиправні девіанти піддаються тюремної ізоляції або госпіталізації. Вони служать уроком для інших. Покарання за правопорушення зміцнює норми і правопорядок.

Найбільш слабким і наймасовішим видом порушення виступає девіантна поведінка. Воно не зводиться до численних порушень громадського та адміністративного порядку. Крім негативного сенсу у слова « девіантність » існує і позитивне. Відхилятися від середнього стандарту поведінки можна як в негативну, так і в позитивну сторону.

У вузькому значенні девіантність позначає незначні проступки, ті, що не підпадають під статтю кримінального кодексу. Для більш серйозних форм порушення спеціалісти застосовують додаткові терміни, а саме делінквентність і злочинність (кримінальна поведінка).

Виділяють наступні моделі девіантної поведінки, ці моделі можуть бути на особистісному, ситуаційному, середовищних рівнях.

Особистісна модель дає можливість типізації тих чи інших особливостей особистості девіанта. У цій моделі розглядається не масовидна особу представника тієї чи іншої соціальної групи, а її особливості, пов'язані з соціальною позицією, соціальною роллю, диспозиціями і т.п. в групі.

В основу особистісної моделі девіантної поведінки покладений синтез трьох модальностей особистості: активності, соціалізації, інтегративності. Можна припустити, що синтез цих трьох модальностей дасть такі комплексні якості, відмінності, які фактично утворюють кілька моделей особистості.

Таким чином, проблема особистісної моделі девіантної поведінки виступає як проблема самовираження особистості через її об'єктивації. І це зрозуміло. Особистість відображає соціальну дійсність, індивідуально заломлює і перетворює отражаемое, певним чином відноситься до зовнішнього світу на основі цього перетворення і практично перетворює навколишній її світ. Особистість, так чи інакше, висловлює своє ставлення до соціального світу, соціуму. Але особистість може виражати себе двояко: адекватно соціально - психологічним умовам або неадекватно, адекватно самій собі або неадекватно. Які способи соціального та психологічного самовираження особистість буде використовувати для цього? Які цілі особистість перед собою ставить у цьому процесі? Якого результату, слід очікувати від цих дій? Ось ті питання, на які має відповісти психолог. Механізми, якими особистість приводить себе «в дію», носять типологічний

характер, а значить, є внутрішніми ознаками (елементами) моделі девіантної поведінки. У побудові особистісної моделі девіантної поведінки використовується основний психологічний принцип дослідження активності: зіставлення особистісної структури» способами її реального функціонування в конкретних ситуаціях, які моделюються в природному експерименті. Психологи висунули гіпотезу, що структура активності являє собою інтеграл, який включає динамічні тенденції та особистісні механізми: домагання, саморегуляцію і задоволеність. Цей інтеграл був названий ними семантичним. Він являє собою не абстрактну універсальну структуру, а реальний особистісний склад, в гармонійності або суперечливості, деформованості або акцентуїрованості якого виражені позитивні або негативні результати способу життя і поведінки даної особистості.

Характеризуючи особистісну модель девіантної поведінки, слід мати на увазі ту обставину, що девіації виявляються головним чином в нетипових, екстремальних соціальних ситуаціях (хоча і не тільки в них) і є, як правило, емоційною реакцією особистості на соціальні та психологічні колізії і суперечності (соціальну несправедливість, криза цінностей тощо). У результаті відбувається стрімка дезінтеграція соціальних груп та інститутів, втрата особистісної ідентифікації з колишніми соціальними структурами, цінностями, нормами. Пізніше з'являється раціональність у поведінці особистості в цих ситуаціях, і особистість починає діяти осмислено і вибірково.

Для поведінки що відхиляється на ситуаційному рівні потрібні спеціальні умови в реальному житті. В якості такої спеціальної умови виступає ситуація. Визначення поняття «ситуація» численні й різнопланові. Кожен автор виділяє якусь одну сторону того, чим є ситуація. Наведу тут тільки деякі думки: ситуація - комплекс обставин; комплекс дій; сукупність подій, відносин; послідовність подій; динамічне утворення; спеціальне середовище, обстановка; сукупність умов; фон для будь-яких дій; стимул до дії і ін.

В основі моделі девіантної поведінки на ситуаційному рівні лежить ступінь розвитку суперечностей в рамках тієї чи іншої ситуації. В якості критеріїв моделі девіантної поведінки можна запропонувати різні ситуації, співвідносні: зі ступенем їх стійкості (стійкі - нестійкі); звичайні - штатні (стандартні - нестандартні, неординарні, екстремальні; проблемні - конфліктні); з тимчасовими характеристиками (довгостроково діючі, ситуації середньої тривалості, короткочасні); з просторовими параметрами (країна, республіка, регіон тощо); із суб'єктом діяльності; з об'єктом (екологічна, економічна, політична, соціальна тощо); з факторами контролю (керовані і некеровані, стихійні і плановані); зі складністю.

Надзвичайно важливо відзначити, що «співвіднесеність з ситуацією» цих параметрів моделі не слід розуміти буквально, тобто в тому сенсі, що способи вирішення соціально - психологічних проблем і протиріч, використовувані в даний момент, співвідносяться з ситуацією, яка в цей же

момент є очевидна у вигляді якихось зовнішніх обставин. Адже ми розуміємо, що ситуація - це не сукупність готівкових обставин, а система взаємовідносин, відображена в свідомості. Зовнішні обставини можуть у даний момент і не бути присутнім, але вони обов'язково включені в ситуацію. Більше того, хоча вони часто бувають, приховані але «працюють», бо містяться в ситуації в, знятому вигляді.

Аналіз поведінки що відхиляється показує, що, вона може характеризуватися чотирма провідними факторами: а) соціальним статусом людини, б) його роллю як суб'єкта діяльності, в) характером виконуваної діяльності; г) ціннісними критеріями. У зв'язку з цим можна в робочому порядку назвати ці відхилення статусними, рольовими, діяльними і ціннісними.

3. Етнокультуральні варіанти девіантної поведінки. Аспекти етнокультуральної психології девіантної поведінки.

Одним із значущих критеріїв оцінки нормативності, гармонійності і адиктивної поведінки людини вважається етнокультурний критерій. Це пов'язано з існуванням різноманітних групових норм і вимог по відношенню до поведінки індивіда - представника груп, заснованих на національних, расових, етнічних, культурального і субкультуральних традиціях. Ненаукова оцінка відхиляється в подібних випадках будується на розходженні шаблонів поведінки окремої людини і його культурної групи. У рамках наукового підходу етнокультурним варіантом девіантної (у тому числі адиктивної) поведінки може бути визнано лише тоді, коли його відхилення від традиційних стереотипів одночасно є відхиленням і від загальноприйнятих, що розділяються більшістю суспільних груп, норм (права, моральності, естетики).

Етнокультурні стереотипи поведінки формуються в процесі соціалізації, що призводить до становлення феномену, названого національним характером. Під ним розуміється сукупність типових і повторюваних у осіб певної національності рис характеру у вигляді манер, стилю поведінки, способів осмислення дійсності. У процес виховання характеру гармонійно включається і формування значущих для етносу та національності рис, що вважаються нормативними. Для російської - це доброта, терпіння, гостинність, дружелюбність, широта душі, патріотизм, довірливість, відкритість; для француза - велелюбність, життєлюбність, веселість, елегантність, товариськість, вишуканість, витонченість, усміхненість; для німця - акуратність, пунктуальність, педантизм, розважливість, економність, ощадливість, чистоплотність; для американця - патріотизм, діловитість, волелюбність, розважливість, практичність, цілеспрямованість, товариськість, розкутість.

Основне питання етнокультурних досліджень у психології девіантної поведінки і аддіктології - це питання про те, який вплив роблять етнічні, національні, культурні особливості людини на механізми виникнення і

формування, клінічні прояви і закономірності перебігу девіантних форм поведінки, а також на особливості їх корекції, терапії та профілактики.

Можна виділити чотири аспекти сучасної етнокультурної психології девіантної поведінки - діагностичний, етіопатогенетичний, клінічний, корекційно - терапевтичний .

Діагностичний аспект пов'язаний з виробленням і описом строгих діагностичних критеріїв, отграниченням психопатологічної симптоматики від етнокультурних стереотипів поведінки, традиційних вірувань, світогляду, патернів мислення і мовної практики . Особливе значення діагностичний аспект набуває в умовах міжетнічних і міжкультурних взаємодій , коли діагност і пацієнт виявляються представниками різних культур , субкультур, віросповідань, рас, національностей чи сексуальних спільнот. На думку деяких авторів, багато клінічні психологи і психіатри, які отримують освіту в Європі, стикаються з проблемою адекватної діагностики та кваліфікації розладів, що зустрічаються в їх власних культурах. Внаслідок чого невиправданим представляється розширення спектру психічних розладів у представників традиційних культур , тобто діагностика захворювань і девіацій на основі «наукових» критеріїв представників іншої культури.

Етіопатогенетичний аспект етнокультурних досліджень у галузі психології девіантної поведінки спрямований на оцінку ролі етнічних і культурних особливостей людини у виникненні та розвитку різних типів і клінічних форм девіантної поведінки. Ряд досліджень останніх років і зміна ракурсу аналізу відомих наукових фактів приводить до думки про те, що етнокультурні параметри можуть виходити за рамки патопластичних і здатні створювати умови для виникнення і формування відхиляється. Типовим прикладом цього можуть служити традиції деяких народностей вживати наркотичні речовини або стереотипи поведінки членів певних африканських племен які наказують дівчині здійснювати перший сексуальний контакт з власним батьком у присутності родичів.

Дослідники поведінки, що відхиляється на базі невротичних симптомів в тимчасовій клінічній психології справедливо звертаються до таких складних і багатогранних психологічних утворень, як особистість і індивідуальність. Аналізу піддаються різні сторони: характерологічні особливості, темперамент, здібності, самосвідомість і самооцінка, система цінностей і т. д. При цьому нерідко упускається з виду, що індивід , особистість - це складова і істотна частина етносу. І саме етнічні та культурні стереотипи поведінки, виражені в традиціях, віруваннях, звичаях, обрядах, стилі мислення та ціннісної організації життя, формують базові психологічні особливості людини. У зв'язку з цим високоймовірним представляється роль етнокультурних особливостей у формуванні девіантної поведінки на базі невротичних розладів.